## معرّفی کتاب ۱

*تـراث الشـیعة القـرآنـیّ، إعـداد و إشـراف: محمّدعلیّ مهدویّ‌راد، فتح‌الله نجّارزادگان، علی فاضلی. قم: کتابخانهٔ تخصّصی تفسیر، (تا کنون) ۴ جلد عربی و یک جلد فارسی، تـاریخ نشـر: ۱۴۲۶قمری، ۱۳۸۴ شمسی به بعد.*

عبدالحسین طالعی*

این مجموعه شامل رساله‌های مختصر و کم‌حجم قـرآنـی از مـیان نسـخه‌های خطّی آثار قرآنی شیعهٔ امامیّه است. از آنجا که این رسـاله‌ها مـعمولاً بـه صـورت مستقلّ، چاپ و نشر نمی‌شود، محقّقان بر آن شدند که در هر مجلّد، چند رساله را در کنار هم جای دهند. دربارهٔ این مجموعه ـ که در حکم دانشـنامه‌ای است ـ در فرصتی مبسوط باید سخن گفت؛ امّا در این مجال اندک، به معرّفی نام رسـاله‌ها، مؤلّف و مصحّح آنها و توضیحی مختصر، بسنده می‌شود. این توضیحها مبتنی بر مقدّمه‌های پنج مجلّدِ یاد شده است. باید دانست که پروندهٔ این مجموعه همچنان گشوده است و محقّقان، مجلّدات دیگر را در دست تدوین و نشر دارند.

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم.

[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

**مجلّد اوّل:**

۱. بیان معانی الفاظ القرآن / منسوب به علیّ‌بن عبدالله‌بن عبّاس، تحقیق: فتح الله نجّارزادگان.

این رساله از سبک و سیاق «الوجوه و النظائر» متأثّر است؛ امّا از نظر مضمون، تفاوتهایی با آن دارد؛ از جمله اینکه: بر منابع لغوی یا اشعار جاهلی، اعتماد نکرده و اختصار و ایجاز را در نظر گرفته است. محقّق در پژوهشی پیرامون رساله، مقایسه‌ای میان آن با دیگر کتابهای مشابه آورده و نتیجه گرفته که این رساله، از کتابهای دیگر اقتباس نشده و در جهات مختلف، مستقلّ و ابتکاری است.

۲. دلیل علی أنّ القرآن معجز / یکی از علمای قرن دهم هجری یا پس از آن، تحقیق: مهدی کرباسی.

مؤلّف در این کتاب، مجموعه‌ای از دیدگاههای عالمان را در مورد وجوه اعجاز قرآن، در حدّ ایجاز همراه با ارزیابی و نقد، آورده است.

۳. السرّ في عظمة سورة الفاتحة / نظام‌الدین احمد گیلانی، تحقیق: محمّدجواد محمودی.

مؤلّف از دانشمندان قرن یازدهم است و در این رساله، علل عظمت سورهٔ فاتحه را بر می‌شمارد. این رساله در عین اختصار، روایات و تحلیل عناصر ارزشی سورهٔ حمد را در بر دارد.

۴. إیناس سلطان المؤمنین باقتباس علوم‌الدین من الغبر آل المبین / سیّد محمّدحسین موسوی عاملی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

مؤلّف ـ که از دانشمندان دورهٔ صفوی و معاصر سلطان حسین است ـ در این کتاب، آیات الاحکام را بررسی و تحلیل می‌کند. در این رساله ـ که نسخهٔ موجود از کتاب است ـ فقط آیاتی از سورهٔ بقره و اسراء بررسی شده است.

۵. رسالة في إثبات عصمة الأئمّة الطاهرین / مولی محمّد رفیع گیلانی، تحقیق: حسین تقی زاده.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

بررسی مؤلّف برای اثبات عصمت ائمّهٔ اطهار علیهم‌السلام بر اساس آیهٔ ۱۲۴ سوره بقره: «و إذ ابتلی إبراهیم ربّه...»

۶. رسائل تفسیریّه / سیّد محمّد حسنی حسینی طباطبایی اصفهانی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

این رسائل، شامل بررسی سه آیه است:

الف) آیهٔ ۱۲۴ بقره: و إذ ابتلی إبراهیم ربّه...

ب) آیهٔ ۱۸ کهف: کان من الجنّ ففسق عن إمر ربّه...

ج) آیهٔ ۲۸۲ بقره: و استشهدوا شهیدین من رجالکم...

۷. تفسیر آیة الکرسی / سلیمان جرجی، تحقیق: علی فاضلی.

نویسنده از دانشوران قرن دوازدهم است و به شیوهٔ فلسفی ـ روایی مفردات آیه و مسائل مربوط به آن را بررسی کرده است.

۸. النفحة القدسیّة في الأجوبة الحیدریّة / سیّد حیدر حسینی کاظمی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

مؤلّف این رساله را در پاسخ به پرسش احمدبن محمّد شفیع اصفهانی، دربارهٔ آیهٔ چهارم سورهٔ یوسف (یا أبت إنّي رأیت أحد عشر کوکباً...) نوشته و دیدگاههای مختلف در تفسیر آیه را نقد و تحلیل کرده است.

۹. مطلع البدر في تفسیر سورة القدر / میرزا محمّد تنکابنی، تحقیق: محمّد کاظم.

نویسنده از دانشمندان قرن سیزدهم بوده و این رساله را در شصت عنوان، سامان داده و مباحث مختلف ادبی، روایی، کلامی و تاریخی را ذیل آیه مطرح کرده است.

۱۰. هدایة الشهادة / میرزا محمّد تنکابنی، تحقیق: محمّد کاظم.

این رساله، از مؤلّف پیشین، دربارهٔ آیهٔ هجدهم سورهٔ آل عمران، مشهور به آیهٔ «شهادت» است. شیوهٔ تفسیری آن، فلسفی، عرفانی و کلامی است و مؤلّف، ده مقدّمه برای ورود به متن آورده است.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

۱۱. قبسات الطور في تفسير آية النور / مؤلّف: مجهول / تحقيق: علی فاضلی.

این رساله ـ که در تفسیر آیهٔ ۳۵ سورهٔ نور است ـ ژرف نگری و دقّت نویسنده‌اش را نشان می دهد.

۱۲. دفع شبهة المخالفين في آية الولاية على إمامة أميرالمؤمنين علیه السلام / علیّ بن عبدالله ستری بحرانی، تحقیق: مهدی کرباسی.

این رساله با کمال اختصار، پرسشهایی را که پیرامون آیهٔ ولایت (**إنّما وليّكم الله**... مائده (۵): ۵۵) مطرح است، پاسخ می‌گوید.

**مجلّد دوم**

۱۳. تفسیر سورهٔ اعلی / ابن‌سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۴. تفسیر سورهٔ اخلاص / ابن‌سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۵. تفسیر سورهٔ فلق / ابن‌سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۶. تفسیر سورهٔ ناس / ابن‌سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۷. تفسیر آیهٔ ۱۱ و ۱۲ سورهٔ فصّلت / ابن‌سینا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۸. تحقیق آیه ۱۱ و ۱۲ سورهٔ فصّلت / ملاّصدرا، تحقیق: محسن بیدارفر.

۱۹. الجمع بين كلام النبيّ و الوصيّ و بين آيتين / علاّمه حلی، تحقیق: محمّدجواد محمودی.

شهرت و عظمت نویسندگان، ما را از توضیح در مورد این رساله‌ها بی‌نیاز می‌کند.

۲۰. تفسیر آیهٔ ۱۵۸ سورهٔ انعام / سیّد معین‌الدین محمّدحسینی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

شامل بحثهای تفسیری علمی و حدیثی.

۲۱. كشف العوار في تفسير آية الغار / قاضی نورالله شوشتری، تحقیق: محمّدجواد محمودی.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

این رساله دربارهٔ آیهٔ ۴۰ سورهٔ توبه است. محقّق مقدّمه‌ای مفصّل دربارهٔ زندگی مؤلّف آورده است.

۲۲. مونس الوحید في تفسیر آیة العدل و التوحید / قاضی نورالله شوشتری، تحقیق: محمّدجواد محمودی.

۲۳. تفسیر سورهٔ اخلاص / نصیرالدین محمّد لاهیجی گیلانی، تحقیق: محمّدجواد محمودی.

نویسنده از دانشمندان قرن یازدهم است.

**مجلّد سوم**

۲۴. رسالة حول القرآن / سیّد محمّدعلی لاریجانی شاه‌آبادی، تحقیق: احمد احمدی.

نویسنده از دانشمندان قرن سیزدهم و از تلامذهٔ آیت الله سیّدمحمّد باقر شفتی است. رسالهٔ وی دربارهٔ قرآن و وجه تسمیه و مضامین پیرامون آن است. شدّت علاقه و محبّت میان استاد و شاگرد را از مقدّمهٔ آن می‌توان دید؛ به گونه‌ای که می‌توان رساله را تقریر افادات استاد دانست.

۲۵. تفسیر سورهٔ حمد / محمّدصالح‌بن عبدالواسع حسینی خاتون‌آبادی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

نویسنده از دانشمندان قرن دوازدهم و داماد و شاگرد علاّمه مجلسی است.او ـ که شیخ الاسلام اصفهان بوده ـ در تألیف رساله‌اش، از تفسیر بیضاوی و تفسیر صافی بهره گرفته است.

۲۶. الکوکب الدرّیّ / فاضل هندی، تحقیق: صاحب ملکوتی.

نویسندهٔ رساله از فقهای مشهور و مبرّز قرن دوازدهم است که آثار او، دقّت نظرش را نشان می‌دهد. این کتاب تلخیصی از دو کتاب سیّد مرتضی (غررالفوائد و تنزیه الانبیاء) است؛ با تهذیب، تنقیح، افزایش، کاهش، نقد، ایضاح، ردّ و قبول. دو

[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

کتاب یادشدهٔ شریف مرتضی، سرشار از بحثهای تفسیری است که نویسنده، بحثهای فراوانی بر آن افزوده و آنها را از هم تفکیک کرده است.

۲۷. نور إنّا أنزلناه / محمّدعلی حائری سنقری، تحقیق: کاظم محمودی.

نویسنده از فقهاء و محقّقان قرن چهاردم بوده و رسالهٔ او، تفسیری روایی از سورهٔ قدر است.

**مجلّد چهارم**

۲۸. رسالة في إثبات تواتر القرآن / شیخ حرّ عاملی، تحقیق: فتح الله نجّارزادگان.

این رساله را شیخ حرّ عاملی، صاحب وسائل الشیعه، در پاسخ به شبهات یکی از معاصران خود در باب تواتر قرآن نوشته است. رساله در چهار فصل و حاوی شصت دلیل در اثبات تواتر قرآن در صدر اسلام است.

۲۹. أجوبة مسائل الشاه فضل الله / شیخ بهاء الدین محمّدعاملی، تحقیق: مهدی کرباسی.

این رساله، شامل بحث در مورد سه آیه است:

الف) آیهٔ ۱۰۲ بقره ـ با تعرّض به کلام بیضاوی و فخر رازی در باب دو ملک که در بابل فرود آمدند.

ب) آیهٔ ۳۷ ابراهیم ـ در بحث بنای کعبه توسّط حضرت ابراهیم علیه‌السلام.

ج) آیهٔ ۲۶ نور ـ بحث در قصّهٔ افک.

۳۰. تفسیر سورهٔ اخلاص / شمس‌الدین محمّد جیلانی، تحقیق: مهدی کرباسی.

بحث در تفسیر سورهٔ اخلاص به شیوهٔ فلسفی.

۳۱. أسرار البسملة / سیّد محمّدمهدی‌بن سیّد محمّدجعفر موسوی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

اشاره به اسرار، رموز و دقائق ذکر شریف «بسم الله الرحمن الرحیم» همراه با بحث روایی و اقوال مفسّران و بحثهایی در توحید.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

۳۲. سرّ الآیات / سیّد محمّد مهدی موسوی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

شامل تفسیر بیست آیه از آیات مشکلهٔ قرآن، از جمله آیهٔ ۱۸۸ سورهٔ اعراف ـ که ظاهر آن علم غیب را از پیامبرﷺ نفی می‌کند ـ و وجه جمع آن با آیات ۲۶ و ۲۷ سورهٔ جن که علم غیب را برای حضرتش اثبات می‌کند. بحثها بر مبنای جمع میان شیوهٔ عقلی و نقلی انجام شده است.

۳۳. أسرار سورهٔ التوحید / سیّد محمّدمهدی موسوی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

کتاب با روش نقلی ـ ذوقی، دربارهٔ سورهٔ توحید سخن می‌گوید.

۳۴. تفسیر آیة النور / شیخ هادی تهرانی، تحقیق: مهدی کرباسی.

شامل تفسیر آیهٔ نور (نور (۲۴): ۳۵) و دو آیهٔ پس از آن، شامل اخبار وارده در مورد آنها و نقل و نقد برخی از آراء فخر رازی و صاحب مجمع البیان.

**مجلّد پنجم [با عنوان: میراث قرآنی شیعه (رساله‌های فارسی قرآنی شیعه) مجلّد اوّل]**

۳۵. تفسیر آیة الکرسی / فخرالدین محمّد سماکی، تحقیق: مهدی کرباسی.

مؤلّف ـ که از فلاسفهٔ نامدار قرن دهم و از شاگردان غیاث‌الدین منصور دشتکی است ـ در این رساله، با نگرشی فلسفی به تفسیر آیة الکرسی پرداخته است.

۳۶. تفسیر سورهٔ هل أتی / معزّالدین اردستانی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

مؤلّف (قرن ۱۱) این رساله را به اشاره و راهنمایی استادش محمّدبن خاتون عاملی نوشته و دربارهٔ شأن نزول سوره، فضیلت آن و بحثهای مرتبط، سخن گفته است.

۳۷. رساله در عصمت اهل بیتعلیهم‌السلام / محمّدبن حسن شیروانی، تحقیق: حسین تقی‌زاده.

اثبات عصمت خمسهٔ طیّبهعلیهم‌السلام بر اساس آیات ۵ تا ۱۱ سورهٔ انسان بر پایهٔ



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

روایات مفسّران شیعه و سنّی.

۳۸. أنوار الهدایة / علیّ‌بن حسین کربلایی، تحقیق: مهدی کرباسی.

مؤلّف (قرن ۱۱ و ۱۲) ضمن تفسیر دو آیه (آیهٔ ۱۶ سورهٔ ق و آیهٔ ۲۴ سورهٔ انفال)، بحثهایی مهم در شناخت خداوند، توقیفیّت اسماء و صفات الاهی، تبیین واژهٔ فقه و حقیقت حکمت را بیان داشته است.

۳۹. تحفة العابدین / محمّدحسین گیلانی، تحقیق: محمّدعلی مهدوی‌راد.

تفسیری بر سورهٔ حمد که محقّق در مقدّمه آن، از اهمّیّت این تفسیر و پیشینهٔ نگارشهای تفسیری و تفاسیر سورهٔ حمد سخن گفته است.

۴۰. تفسیر آیه‌های ۸ و ۹ سورهٔ نجم / سیّد محمّدمهدی موسوی، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

تفسیر مؤلّف از آیهٔ «علّمه شدید القوی» آغاز شده و در «و هو بالأفق الأعلی» متمرکز می‌شود. البتّه تکیهٔ بیشتر او بر تفسیر آیهٔ «قاب قوسین أو أدنی» است.

۴۱. ذریعة الوداد / محمّدمحسن گیلانی اصفهانی، تحقیق:

برداشت‌گونه‌ای از تفسیر «حدائق الحقائق» معین‌الدین فراهی در تفسیر سورهٔ یوسف بر اساس مشرب ذوقی و عرفانی. محقّق تصریح کرده که برای برخی از روایات این رساله، هیچ مأخذی جز کتاب فراهی، نیافته است.

۴۲. تفسیر آیهٔ ۳۶ سورهٔ نور / محمّدعلی سنقری حائری، تقحیق: روح‌الله عبّاسی.

مؤلّف در این مورد بحث می‌کند که «بیوت» در آیه، معنوی است نه مادّی، و مراد از آن خانه‌های پیامبران و حضرت علی و حضرت زهرا علیهم‌السلام است. همچنین دیدگاههای دیگران را نقد کرده است.

۴۳. تحقیق لیلة القدر / مؤلّف: مجهول، تحقیق: محمّدرضا فاضلی.

مؤلّف ـ که احتمالاً در قرن دوازدهم می‌زیسته ـ دربارهٔ لیلة القدر، فضیلت سورهٔ قدر و تفسیر آن سخن گفته است.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

## معرّفی کتاب ۲

*إیضاح مخالفة السنّة لنصّ الکتاب و السنة، علّامهٔ حلّی، تحقیق بی‌بی سادات رضی بهابادی. تهران: کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۷ شمسی؛ ۳۳۵ ص.*

عبدالحسین طالعی*

علّامهٔ حلّی (۶۴۸ ـ ۷۲۶ هـ ق.) مشهورتر از آن است که به معرّفی نیاز داشته باشد. بزرگ‌مردی که به تربیت دهها دانشمند دیگر ـ به ویژه فرزندش فخرالمحققین ـ همّت گمارد. علاوه بر این، دهها اثر در زمینه‌های مختلف ـ به ویژه فقه و کلام ـ به جای نهاد. در شرح حال او، برخی از دانشمندان شرقی و غربی، تک‌نگاریهایی دارند، مانند: مکتبة العلامة الحلّی / سیّد عبدالعزیز طباطبایی؛ مقدمهٔ جامع و مبسوط کتاب الالفین / سیّد محمّدمهدی خرسان نجفی، اندیشه‌های کلامی علّامه حلّی /زابینه اشمیتکه. و این غیر از دهها مورد منابع دیگر از دانشوران شیعه و سنّی است که دربارهٔ او در ضمن کتابهای خود سخن گفته‌اند.

علّامهٔ حلّی در باب تفسیر نیز کتابهایی نوشته که تنها یکی از آنها به دست ما

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم.

[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

رسیده است: «إیضاح مخالفة السنة لنصّ الکتاب و السنّة». از این کتاب تفسیر ـ که صبغهٔ کلامی دارد ـ فقط بخشی از آن به دست ما رسیده که از آیهٔ ۲۱۲ سوره بقره آغاز می‌شود و به آخرین آیهٔ سوره آل عمران پایان می‌پذیرد. مؤلّف، خود، این بخش را جزء دوم کتابش دانسته که در جمعه ۲۰ شوال ۷۲۳ از تألیف آن فراغت یافته است. ضمناً وعده می‌دهد که جزء سوم این کتاب در باب سورهٔ نساء خواهد بود. آیا ایشان بقیهٔ این کتاب را ننوشته است یا نوشته و به دست ما نرسیده است؟ به قرینهٔ سال تألیف این جزء ـ که واپسین سال حیات علّامه و سه ماه قبل از رحلت اوست ـ احتمال اوّل، قوی‌تر به نظر می‌رسد. امّا در مورد جزء اوّل کتاب (سورهٔ حمد و آیات نخستین سورهٔ بقره) جواب روشنی نداریم، چون نسخه‌ای از آن تاکنون دیده و شناخته نشده است.

در هرحال، این جزء ـ یعنی تنها بخش موجود از کتاب ـ برای نخستین‌بار چاپ شده و همّت مصحّح آن را ـ که اکنون عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء است ـ باید ارج نهاد که به این خدمت، اهتمام ورزیده است. نیز در اینجا باید یاد شود از محقّق فقید مرحوم استاد علی‌اکبر غفاری که به عنوان پایان‌نامه، راهنمایی این رساله را برعهده گرفته و برگی درخشان در کارنامهٔ باقیات صالحات خود ثبت کرده است.

مصحّح در مقدّمهٔ مبسوط خود، پس از توضیحی کوتاه در مورد زندگی‌نامهٔ علّامهٔ حلّی و اشاره به منابع شرح حال ایشان (ص ۹ ـ ۱۴) به کتابهای تفسیری او اشاره می‌کند (ص ۱۴ ـ ۱۷) آنگاه به ویژگیهای کتاب حاضر می‌پردازد: روش تفسیری، اثرپذیری این کتاب از تبیان شیخ طوسی و برخی لغزشهای جزئی. (ص ۱۷ ـ ۲۳) پس از آن، توضیح می‌دهد که علّامه حلی در این تفسیر، نقد دیدگاه‌های اشاعره را ـ که اکثر اهل تسنّن را تشکیل می‌دادند ـ مورد نظر دارد و مخالفت آنها با نصوص کتاب و سنّت را روشن می‌سازد. (ص ۲۳ ـ ۲۴)

مصحّح برخی از عناوین این مخالفت را بدین‌گونه برمی‌شمارد:



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

صدور کذب از جانب خداوند (ص ۲۵)، فعل بنده (ص ۲۷)، هدف افعال الاهی (ص ۲۸)، استطاعت (ص ۲۹)، نقش طاعت و گناه (ص ۲۹)، حسن و قبح (ص ۳۱)، صفات الاهی (ص ۳۱)، ارادهٔ خدا (ص ۲۲)، قدرت خدا (ص ۳۲)، رزق (ص ۳۳)، توفیق (ص ۳۳)، متعلّق ارادهٔ الاهی (ص ۳۴)، عصمت امام (ص ۳۵)، افضلیّت امام (ص ۳۸)، ایمان (ص ۳۹)، استبطاء نصرت الاهی از جانب رسول (ص ۴۰)، کرامات اولیاء (ص ۴۳).

این بخش ـ حدود بیست صفحه ـ را می‌توان دانشنامه‌ای کوچک از عقاید اشاعره و نقد آنها توسّط علّامهٔ حلّی، یا به تعبیری، خلاصه و چکیدهٔ کتاب دانست.

پس از این، مصحّح، نسخه‌های خطّی مورد استفادهٔ خود، به ویژه نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس را ـ که بخش عمدهٔ آن به خط مؤلّف است ـ می‌شناساند (ص ۴۴ ـ ۴۶)، و به کارهای خود در تحقیق و تصحیح کتاب می‌پردازد. (ص ۴۴ ـ ۴۶)

متن کتاب از صفحهٔ ۵۱ آغاز می‌شود که همراه با تعلیقات مصحّح در تکمیل مطالب کتاب و نیز اشاره به اختلاف نسخه‌ها در پاورقی، حدود ۲۷۰ صفحه در بر دارد.

کتاب با آوردن نمونهٔ نسخه‌های خطّی، نمایهٔ عام (اعلام و طوائف و مکانها)، و سرانجام، کتابشناسی منابع تحقیق و تصحیح و مقدّمه، پایان می‌یابد.

در اینجا به چندنکته اشاره می‌شود که در تکمیل این اثر نفیس در چاپهای بعدی مفید خواهد بود:[1]

۱. برخی از منابع مورد استفادهٔ محقّق، در ضمن فهرست منابع نیامده است؛ مانند: هدیة العارفین / بغدادی؛ موسوعة طبقات الفقهاء / سبحانی؛ النجوم الزاهرة / اتابکی و موارد دیگر.

۲. در صفحهٔ ۱۰ اشاره شده که برای علّامهٔ حلّی، لقب «آیت الله» به‌طور مطلق به

۱. در نگارش این نکات، از یادداشت کوتاه و محقّقانهٔ جناب دکتر باقر قربانی زرّین، بهرهٔ فراوان برده‌ام که لطف ایشان را سپاس می‌گزارم.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

کار می‌رود. بد نبود که در اینجا، دو سه مدرک به عنوان نمونه یاد می‌شد.

۳. در معرفی منابع (پایان کتاب)، نام مصحّحان منابع کهن یاد نشده؛ در حالی که فواید مترتّب بر یادکردِ این نامها بر اهل پژوهش پوشیده نیست.

۴. منابع زندگی‌نامهٔ علّامهٔ حلّی که در صفحات ۹ و ۱۰ یاد شده، بهتر است که به جای ترتیب الفبایی، ترتیب زمانی داشته باشد.

۵. برخی خطاهای مطبعی و ویرایشی در کتاب هست که باید در بازخوانی دقیق، تصحیح شود؛ ازجمله: کلمهٔ «فاء» که به شکل «فأ» آمده (ص ۸۵ س ۱۶)؛ حرف «ی» گاهی با دو نقطه در زیر آمده (مانند ص ۱۳۷، پاورقی ۱) و گاهی بدون این نقطه‌ها (مانند ص ۸۴، پاورقی ۲)، که باید یکدست شود.

۶. شرح حال ابن‌عبّاس و قتاده (ص ۵۵ پاورقی ۲ و ۳)، فقط از کتاب الاعلام زرکلی نقل شده که بهتر است به منابع کهن استناد شود.

۷. از آنجا که متن و حواشی کتاب به زبان عربی است، خوب بود مصحّح بزرگوار، تمام مقدمهٔ خود را به عربی می‌آورد و چکیدهٔ آن را به فارسی، تا دوگروه از آن بهرهٔ کامل ببرند؛ هم کسانی که از متن عربی آن بهره می‌گیرند و هم کسانی که از ترجمهٔ فارسی آن استفاده می‌کنند؛ یا به عکس این ترتیب، یعنی در کنار مقدّمهٔ مفصّل فارسی (حدود پنجاه صفحه)، مختصری ازآن به عربی درج شود تا خوانندگان عرب زبان نیز با این کتاب و ویژگیهای آن آشنا شوند.

۸. با توجّه به اینکه این کتاب را می‌توان یک دانشنامهٔ علم کلام دانست، افزودن یک نمایهٔ موضوعی ـ الفبایی، دست کم به زبان عربی، فایدهٔ آن را صدچندان می‌کند. غفلت از فوائد فراوانِ نمایه‌های موضوعی ـ الفبایی، کاربرد بسیاری از متون معتبر ما را ـ که مانند سرچشمه‌های جوشان علوم هستند ـ محدود می‌سازد؛ با آنکه تهیهٔ نمایه، کاری چندان دشوار نیست. و با توجّه به گسترش علم نمایه‌سازی، به راحتی، می‌توان فواید یک کتاب را مضاعف ساخت.

بیان نکات انتقادیِ یادشده، از ارزش و فایدهٔ کتاب نمی‌کاهد؛ چراکه این کتاب



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]

برای نخستین بار چاپ شده و اهتمام مصحّح و ناشر در این کار ابتکاری، بسیار ستودنی است.

از محسّنات کتاب می‌توان موارد زیر را یاد کرد:

۱. چاپ چشم‌نواز و کم غلط که خواننده را به خواندنِ آن ترغیب می‌کند.

۲. افزودن پاورقیهای توضیحی برای تکمیل کار مؤلّف، به ویژه مواردی که ارتباط سخن مؤلّف با کلام شیخ طوسی در تفسیر تبیان، روشن شده است؛ که بخش عمدهٔ آنها در صفحات ۵۱ تا ۸۰ آمده است.

این گفتار را با سخن کوتاه و ارزندهٔ استاد رسول جعفریان پایان می‌دهم که ـ به عنوان ریاست کتابخانه مجلس ـ در مقدّمهٔ کوتاه خود نوشته است:

«کتاب حاضر یک اثر جاودانه از مردی فرهیخته است که به «دانش اختلاف» آگاهی دارد و از سر معرفت، به سراغ اندیشه‌های دیگران می‌رود. او می‌کوشد تا مبانی این اختلاف‌نظرها را در مقایسه با منابع دینی، به‌خصوص قرآن، نشان دهد. در این زمینه، در قرآن تأمّل می‌کند و به سنجش آراء و افکار با قرآن می‌پردازد.

یکی از مهم‌ترین فواید این اثر برای جامعهٔ علمی ما همین است که بداند دانشمندانش تا چه اندازه به نقطه‌نظرات مذاهب دیگر آگاهی داشته و چگونه همزمان، ضمن احترام به مذهب مخالف، نشان می‌دهد که برای او علم و دانش و استدلال از همه چیز مهم‌تر است. اینکه یک تمدّن، مانند تمدّن اسلامی، انسانهایی را پرورش دهد که تابع استدلال و دلیل باشند، نشانگر بلوغی است که در اساس آن تمدّن وجود دارد. در عین حال، این تمدّن اسلامی، وقتی راه به جایی خواهد بُرد که دست از اختلاف‌نظرهای بی‌اساس و اتّهامات واهی بردارد و همزمان با مهر و عطوفت اسلامی، به بحث دربارهٔ مهم‌ترین معضلات علمی و دینی و اجتماعی خود بپردازد.»

علوّ درجات مؤلّف علّامه، و توفیق روزافزون مصحّح و ناشر را از خدای متعال مسئلت می‌دارم.



[ Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20 ]